

YILDIZ CAMİİ

İstanbul'da Yıldız Sarayı girişinde XIX. yüzyıla ait cami. Bânisi Sultan II. Abdülhamid'den dolayı Hamidiye Camii olarak adlandırılrsa da daha çok Yıldız Camii diye bilinir. II. Abdülhamid 1876'da tahta çıktığında kısa bir süre Dolmabahçe Sarayı'nda kalır ve ardından Yıldız Sarayı'na yerleşir. Ağabeyi V. Murad'ın tekrar tahta geçirileceği endişesiyle, saraydan uzaklaşmamak için cuma selâmlığında kullanılmak üzere Yıldız Sarayı'nın Koltuk Kapısı'nın girişi önündeki yüksek set üzerine yeni bir cami yapılmasını ister. 1881-1885 yıllarında inşa edilen, bina nâzırlığını Başmâbeyinci Osman Bey'in yürüttüğü yapının mimarı olarak bazı yayınlarda Sarkis Balyan ismi kaydedilse de bu doğru değildir. Caminin mimarı, Dolmabahçe Sarayı Arşivi'nde yer alan belgeye göre (Evrak nr. II/989) Ebniye-i Seniyye İdaresi'nde otuz yılı aşkın bir süre çalışan Nikolaidis Jelpuylo adlı bir Rum'dur. Osmanlı kaynaklarında Nikolaki Kalfa adıyla geçen Nikolaidis, kendisine görev verildiğinde kısa bir süre içinde hazırladığı plan ve resimlerle birlikte caminin maketini Sultan II. Abdülhamid'e sunar. Sultanın onayından sonra 28 Muharrem 1299 (20 Aralık 1881) tarihinde caminin temeli törenle atılır. Cami minberinin Türk ahşap sanatının en meşhur örneklerinden olan Bursa Ulucamii minberi tarzında yapılması istenir. Bu amaçla Bursa'ya bir fotoğrafçı gönderilip minberin resmi çektilir. Ancak sultanın bu isteği bilinmeyen bir sebepten dolayı yerine getirilemez ve minber mermer olarak yapılır. II. Abdülhamid'in ahşap işçiliğine ilgi duyduğu, Yıldız Sarayı'ndaki marangozhanesinde boş zamanlarında çalıştığı ve çeşitli eşyalar ürettiği bilinmektedir. Yıldız Camii'nin hünkâr mahfilinin sedir ağacından yapılan kafesleri II. Abdülhamid'in el işçiliğidir. Yıldız Camii inşaat keşif kayıtlarına göre 16.890 lira harcanarak yapılmıştır. Oryantalist ve neo-gotik unsurların dönemin beğenisine göre seçmecî bir anlayışla uygulandığı yapının temelleri sağlam zemine kadar kazılmış ve 130 cm. kalınlığında temel duvarları inşa edilmiştir. Harim bölümünün zeminden saçağa kadar 100 cm. kalınlığındaki gövde duvarları kuzey ve güneyde üç, doğu ve batıda yedi ajur şebekeli olarak tasarlanmış, neo-gotik üslûpta dikdörtgen pencerelerle hareketlendirilmiştir. Pencerelerin üzerinde yatay dikdörtgen bantlar dolaşır. Cephe kornişlerine üç sıra mukarnasla zengin bir görünüm verilmiştir. Bütün pencere söveleriyle saçaklar beyaz Triyeste taşından yapılmıştır. Caminin girişinde yer alan, anıtsal taçkapı biçiminde tasarlanmış öne doğru çıkıntılı yüksek tepelik mihrap cephesinde de tekrarlanmıştır. Yanlarda bulunan ve harim bölümünden alçak tutulan iki kitlesel kanat caminin ön cephesine hâkimdir. Yapının Yıldız albümlerindeki fotoğraflarına göre binanın cephesi bugün geniş oranda değişmiş, ana girişle yan kanatların büyük ve geniş camekânlı sundurmaları sonraki onarımlarda kaldırılıp düz merdivenlere dönüştürülmüştür. Selâtin camilerinin genelinde görülen çift minare uygulaması Yıldız Camii'nde teke indirilmiştir. Caminin batı kanadı içinden yükselen zarif ince yivli minare mukarnas dolgu ile geçişi sağlanan tek şerefeye sahiptir. Dikdörtgen planlı harim bölümü son cemaat yeriyle bütünleşmiş, harimin yüksek kasnaklı kubbesi mihraptan uzak, girişe yakın yerleştirilmiştir. Cami, kubbe kasnağına neo-gotik tarzda açılan on altı pencere ile bol ışık alır. Çokgen bir yapıya sahip olan kubbe kasnağının kornişli bir mukarnas dizisiyle biçimlendirilmiş, kubbe içi ve mihrap önündeki tavan lâcivert zemin üzerine işlenmiş yıldızlarla bezenmiştir. Caminin kubbe göbeğinde besmele ile Necm sûresinin ilk üç âyeti, kuşakta Mülk sûresi yer alır. Yapma kûfî tarzında işlenen bu yazılar gazeteci Ebüzziyâ Tefvik'e yazdırılmıştır. Celî sülûs yazılar ise Abdülfettah Efendi'ye aittir. Kubbeyi destekleyen ayaklıklarla yükseltilmiş sekiz köşeli birer çift kolon giriş ve mihrap yönünde dilimli kemerlerle birbirine bağlanmaktadır. Taşyıcı işlevlerinin yanı sıra iç mekâna dekoratif bir zenginlik katan bu kolonlar dönemin yaygın mimari üslûbu olan Batı anlayışını yansıtmaktadırlar. Bu üslûp caminin iki katlı hünkâr köşkünde de görülmektedir. Hünkâr köşkünün, altın varak süslemelerin yer aldığı ikinci katı II. Abdülhamid'e ayrılmış olup üç basamaklı bir sahanlık ve kafesli bir pencere düzeneğiyle harime açılmıştır. 1885 yılı Eylül ayı sonunda hizmete giren cami, II. Abdülhamid'in saltanatının sonuna kadar çok gösterişli cuma selâmlıklarına sahne olmuştur. Ermeni komitacıların 21 Temmuz 1905'teki cuma selâmlığında II. Abdülhamid'e karşı düzenlediği bombalı suikast Yıldız Camii tarihinde ayrı bir öneme sahiptir. Patlamada tören alanında bulunan yirmi altı kişi hayatını kaybederken elli sekiz kişi yaralanmıştır. Cami çıkışında Şeyhülislâm Hâlidefendizâde Cemâleddin Efendi ile ayak üstü, beklenenden biraz fazla sohbet etmesi II. Abdülhamid'i suikastten kurtarmıştır.

Yıldız Camii avlusunun kuzeybatı köşesinde 1890 yılında inşa edilen saat kulesi yapı ile bir bütünlük arzeder. Yıldız Camii gibi oryantalist ve neo-gotik üslûbun bir karması olan kule üç katlı inşa edilmiş,

köşeleri kırık kare bir plana sahip kulenin katları mukarnaslı kornişlerle birbirinden ayrılmıştır. Kule sivri dilimli bir kubbe ile örtülüdür. Kubbede dört yönde dilimli kemerli pencereler kullanılmıştır. Zemin katın her cephesinde üzerlerinde kitâbe şeritlerinin yer aldığı sivri kemerli birer sağır pencere nişi bulunmaktadır. İkinci katın cephelerinde üç dilimli kemerlere sahip pencerelerin altına daire şeklinde gül pencereler yerleştirilmiştir. Bu pencereler üçüncü katta kaş kemerli pencereler üzerine alınmış, bunlardan saraya dönük olan kuzey cephesindeki pencereye saat konmuştur. Saat kulesinin dört tarafındaki celî ta'lik kitâbeler Mehmed Nazif Bey'e aittir. Caminin avlusunda üstünde 1258 (1842), 1293 (1876) ve 1318 (1900) tarihli levhalar bulunan font çeşme vardır.

BİBLİYOGRAFYA:

BA, Y. A. Hus. Dosya nr. 182, Evrak nr. 93; BA, Y.PRK. BŞK. Dosya nr. 6, Gömlek nr. 83; Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak nr. II/989; Mehmet Özçay, İstanbul Hamidiye Camii Yazı ve Levhaları (mezuniyet tezi, 1985), Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi; Pars Tuğlacı, Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesi'nin Rolü, İstanbul 1993, s. 268-273; Turgut Saner, "19. Yüzyıl Osmanlı Eklektisizminde Elhamra'nın Payı", Osman Hamdi Bey ve Dönemi, Sempozyum 17-18 Aralık 1992 (haz. Zeynep Rona), İstanbul 1993, s. 134-145; Semra Germaner, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Oryantalist Eğilimler", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Ankara 1995, II, 147; Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul 2004, s. 549-550; Doğan Kuban, Osmanlı Mimarisi, İstanbul 2007, s. 640-641; Selman Can, "XIX. Yüzyıl Mimarları ve Ermeniler", TDA, sy. 167 (2007), s. 39-49; Selçuk Batur, "Yıldız Camii", DBİst.A, VII, 514-515; Afife Batur, "Yıldız Sarayı Saat Kulesi", a.e., VII, 527.

SAMSUN ULU (BÜYÜK) CAMİ

Cami İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi'nde Saathane Meydanı'nın yanı başında bulunmaktadır¹ (Foto.230). Halk arasında daha çok "Büyük Camii" adıyla anılan, çeşitli yayın ve belgelerde "Ulu", "Cami-i Kebir", "Valide", "Hamîdiye" adlarıyla geçen² caminin inşa kitabesi yoktur. Şehrin en büyük tarihi camisi konumunda bulunan bugünkü caminin yerinde, hatalı bir şekilde 1300 yıllarında yapılan eski bir cami olduğu belirtilmektedir.³ Ahşap olduğu söylenen ilk yapının, 1869'daki büyük yangında yandığı bilinir.⁴ Bazı yayınlarda caminin 1884'de Batumlu Hacı Ali tarafından kâgır olarak yeniden yaptırıldığı belirtilmekte,⁵ diğer bir kısmında, aynı tarihte, Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın katkılarıyla onarıldığı geçmektedir.⁶ Bu durumda 1884 yılı civarında yapının yeniden (bugünkü haliyle) inşa edildiği ortaya çıkmaktadır. Batumlu Hacı Ali ile Pertevniyal Valide Sultan'ın⁷ yeni inşayla ilgilerine ışık tutacak bir belgeye rastlayamadık.

¹ Vaktiyle sahildeki kale kalıntıları yanı başında bulunan cami, denizin doldurulmasıyla kıydan 400 m. kadar içeride kalmıştır. 2003 yılındaki çevre düzenlemesinde, cami avlusunun doğu sınırında eski duvar kalıntıları açığa çıkarılmıştır. Bunların kale surlarına ait olabileceği anlaşılmaktadır. 1964 yılında düzenlenen bir belgede caminin "sahildeki eski kale kalıntıları içinde" bulunduğu ifade edilmektedir (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan 55.01.07 numaralı dosyadaki V.E.E.F.). Ayrıca bkz. A. ALTAYLI, a.g.e., s. 16; L. TEKİN, a.g.m., s. 29.

² A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 49; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 342; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 35; H. YİĞİT, Samsun, Bafra, 2002, s. 90; M. TORUN, a.g.e., s. 26; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **Samsun ve Karadeniz Bölgesi**, s. 46 (Bu yayında hatalı bir şekilde yapının 17. yüzyıl başlarında Köprülü Mehmet Paşa'nın hanımı Ayşe Hatun tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır); V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan aynı V.E.E.F.

³ Torun, 1869 yılı yangınının şehirde yaptığı tahribattan söz ederken, Büyük Camii'nin (ilk olarak) Selçuk Beylerinden Hızır Bey tarafından yaptırıldığını, daha sonra 1300 yılındaki bir tamirin sekiz sene sürdüğünü belirtmektedir (M. TORUN, a.g.e., s. 26). Öyle görünüyör ki 1869 yangınından sonraki inşayı kasteden Torun hicri olduğunu belirmeden H. 1300 / M. 1882-83 yılına işaret etmiş, devamla eski yapının Selçuk beylerinden Hızır Bey'e ait olduğunu kaydetmiştir. Bazı araştırmacılar 1300 tarihini milâdi olarak yorumlayıp, Hızır Bey'in yapıyı 1300'de yaptırdığı sonucunu çıkarmıştır (S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, Ankara, 1981, s. 32; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 342). Torun yapının Selçuk Beyi olarak nitelendirdiği Hızır Bey'le olan ilgisi konusunda bir belge göstermemektedir.

⁴ A. ALTAYLI, a.g.e. s. 24; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s.26; M. TORUN, a.g.e., s. 26; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 326; R. VADALA, a.g.e., s. 31.

⁵ **İlimiz Samsun**, İstanbul, 1988, s. 50, A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 49; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 342; A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür Sanat C. 1**, Samsun, 1998, s. 104; İ. ÇAKAN, Karadeniz Bölgesi, Ankara, 1994, s. 492, **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 35. O. KÖSE, "Samsun'da Camiler Mescitler ve Kiliseler (1923-1950)", s. 267. Köse haricindeki araştırmacılar bu konuda bir belge veya kaynak belirtmemektedir. Köse ise görüşünü Başbakanlık Osmani Arşivindeki bir belgeye dayandırmaktadır.

⁶ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 32; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **Samsun İli ...**, s. 57; A. ALTAYLI, a.g.e. s. 24; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 26 (Son iki yayında tarih 1886 olarak geçmektedir).

⁷ Pertevniyal Valide sultan'ın 1820'den sonra Sultan II. Mahmud'un haremine girdiği, 1830'da tek çocuğu olan Abdülaziz'i (Sultan) doğurduktan sonra, önce ikinci ikbal sonra da beşinci kadın efendi payesini kazandığı, oğlu Abdülaziz 1861'de padişah olunca on beş yıl süreyle Dolmabahçe Sarayı'nın Valide Dairesi'nde, "yarı resmi kimlikle" valide sultanlık yaptığı bilinir (N. SAKAOĞLU, "Pertevniyal Valide Sultan" mad., **D.B.İ.A. C. 6**, İstanbul, 1994, s. 245; N. SAKAOĞLU, "Petrevniyal Sultan" **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1280 -1300 / M. 1863 – 1883 tarihli on bir ayrı belgeden Samsun'da padişah (Sultan II. Abdülhamid 1876–1909)⁸ adına iki minareli bir cami yapılmasının düşünüldüğü, mevcut yapının yandığı ve yeniden inşasının plânlandığı, inşa için çarşının yeniden düzenleneceği, kalenin güneyindeki bahçe ve bir kısım arsanın satılarak parasının caminin inşasında kullanılacağı, inşa için ayrıca para yardımları yapıldığı, inşanın kalfalığına Aristovel'in tayin edildiği ve inşanın 1884'de tamamlandığı anlaşılmaktadır.⁹ Caminin inşasını Batumlu Hacı Ali'nin yönettiği, Valide Sultan'ın büyük katkı sağladığı, buna nispetle yapıya Valide Camii denildiği anlaşılmaktadır. 1757 numaralı Samsun Şer'iyye Sicillerine dayalı bir araştırmada yapının banisinin Arif Hızır Bey olduğu kaydedilmiştir.¹⁰ Bu kayıt eski ahşap camiyle ilgili olmalıdır.

Caminin mimarı konusunda Osmanlı Arşivlerindeki bazı belgeleri esas alan Köksal'a göre, ilk olarak Samsun'dan Emin Usta kalfa olarak tayin edilmiş ancak yeterli görülmediğinden yerine "Aristodol Kalfa" görevlendirilmiştir. Aristodol Kalfa ile ilgili bir takım olumsuz söylentiler çıkınca görevden azledilmiş, yerine yine İstanbul'dan Nikola Kalfa getirilerek inşaat tamamlanmıştır.¹¹

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan biri H.1123¹²/M.1711–12 diğeri H. 2 Cemaziye'l-Evvel 1323 / M. 5 Temmuz 1905 tarihli asıl¹³ ve H.19 Şevval 1324 / M. 6 Aralık 1906 tarihli zeyl olmak üzere, iki ayrı vakfiyeden, yapıya bu tarihlerde, iki ayrı Kur'an kıraati, şamdan ve mum vakfedildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki 1884 öncesi, mimarisi hakkında bilgimiz bulunmayan camiye aittir. Caminin 1884 yılındaki inşasıyla ilgili bir vakfiyesine rastlayamadık.¹⁴ 1830 - 1856 yılları arasında camiye yapılan çeşitli vakıflar görülmektedir.¹⁵ Caminin avlusunda, tek katlı bir odadan ibaret ve cephesi mermer bir muvakkithane bulunduğu belirtilmektedir.¹⁶

1943 depreminde, cami minarelerinin her ikisi şerefeden itibaren yıkılmıştır.¹⁷ Yıkılan kısımlar bu tarihten sonra onarılmıştır. 1973 yılında caminin çevre düzenlemesinin yapıldığı¹⁸ 1996'da ise Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yer yer bozulan kalemışı nakışların aslına uygun olarak yenilendiği anlaşılmaktadır.¹⁹ 2003'de yapının iç ve dışına dokunulmaksızın avluda çeşitli düzenlemelerin yapılmıştır.²⁰ Son olarak 2008 - 2009 yıllarında

Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1999, s. 436-37; J. DENY, "Valide Sultan" mad., İ.A. C.XIII, İstanbul, 1986, s. 185; M. Ç. ULUÇAY, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Ankara 1985, s. 124-126. Valide sultanların İstanbul'a hayırlı eserler kazandırma geleneğine uyan Pertevniyal Valide Sultan'ın İstanbul'daki sonuncu Valide Camii'ni yaptırdığı bilinmektedir (N. SAKAOĞLU, "Pertevniyal Valide Sultan" mad., **D.B.İ.A.**, s. 245. Oğlunun tahttan indirilmesi ve ölümünden sonraki yedi yılını ibadet ve hayır işleriyle geçirdiği kaydedilen Valide Sultan'ın İstanbul'daki vakıflarıyla tanındığı görülmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde vakıflarıyla ilgili birçok belge arasında Samsun'daki camiyle ilgili bir vakfiye görülmemesine bakarak, yöreye ilgili yayınlarda da belirtildiği gibi, Valide Sultan'ın yapının inşasına yardımla yetindiğini söyleyebiliriz. 1883'te vefat eden Pertevniyal Valide Sultan, İstanbul-Aksaray'da yaptırdığı kendi adıyla anılan külliye'deki türbesine defnedilmiştir (M. O. BAYRAK, **İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)**, İstanbul 1979, s. 25; N. SAKAOĞLU, "Pertevniyal Valide Sultan" mad., **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1999, s. 437; Mehmed Süreyya, "Pertevniyal Valide Sultan" mad., **a.g.e.**, C. 1, s. 35.

⁸ C. KÜÇÜK, "Abdülhamid II" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 1, İstanbul, 1988, s. 216.

⁹ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 284, g.n. 37; d.n. 455, g.n. 9; d.n. 455, g.n. 60; d.n. 285, g.n. 17; d.n. 283, g.n. 59; d.n. 274, g.n. 45; d.n. 273, g.n. 71; d.n. 455, g.n. 55; d.n. 470, g.n. 180; B.O.A., Y.PRK.AZJ., d.n. 5, g.n. 34; B.O.A., Y.PRK.UM., d.n. 5, g.n.101.

¹⁰ M. BEŞİRLİ, "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", **Geçmişten Geleceğe Samsun, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 478.

¹¹ A. KÖKSAL, "Samsun Ulu Cami ve İnşa Süreci", **Samsun Sempozyumu** (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 3, s. 695; O. KÖSE, "Samsun'da Camiler Mescitler ve Kiliseler (1923-1950)", s. 267. Belirtilen araştırmalarda "Aristodol" şeklinde kaydedilen isim ile bizim aynı arşivdeki bir belge özetine dayanarak yukarıda sözünü ettiğimiz "Aristovel" ismi aynı şahısa atf olmalıdır. Muhtemelen bir farklı okunuş söz konusudur.

¹² Arapça vakfiye V.G.M.V.K.A.nde 582 numaralı defterin 150. sayfası, 100. sırasında kayıtlıdır. Ayşe Hatun'un ("*Ayşe binti Nu'man*") caminin mahfilinde Cuma günleri Kur'an-ı Kerim okunmasıyla ilgili bir vakfi bulunduğu anlaşılmaktadır.

¹³ Vakfiye V.G.M.V.K.A.nde Mücedded Anadolu (19) adlı ve 605 numaralı defterin 49. sayfa ve 69. (zeyl) sırasında kayıtlıdır. Vakfiyeden Trabzon Defteri Hakanî Memuru Mehmet oğlu Hacı Lütfullah Efendi'nin camiye iki adet şamdan ve mum ile Kur'an kıratı vakfi olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz bir belgede camiye ait vakıflar görülmektedir. B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 31044.

¹⁵ M. BEŞİRLİ, "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", s. 478-82. Araştırmada kaydedilen vakıfların; caminin imam, müezzin, devrihan, ferah, Cuma selacısı gibi görevlileri ile caminin tamiri, hatim okutulması, yapının aydınlatılması için balmumu yapılması ve kandil yakılmasıyla ilgili oldukları görülmektedir. Belirtilen vakıflar için nakit para veya tarla, bağ, bahçe, bostan, zeytin ağaçları, dükkân, dolap gibi gayrimenkul icarları tahsis edilmiştir. Söz konusu vakıfların şimdiki kâğıt yapıdan önceki ahşap yapıya ait olduğu anlaşılmaktadır. Vakıflardan birinde geçen "caminin minaresinde kandil yakılması" ile ilgili olanına bakarak eski caminin minaresinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bkz. M. OKUDAN, **a.g.t.**, s. 18-19. Okudan, 1711-1889 arasındaki muhtelif tarihlere ait 11 ayrı vakıftan söz etmektedir.

¹⁶ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 134. Sarısakal'ın bir başka araştırmasında yer alan eski bir fotoğrafta yapının önünde avlunun kuzeybatı köşesinde yukarıdaki tasvire uygun küçük bir yapı görülmektedir. Bkz. B. SARISAKAL, **Samsun Belediye Tarihi**, s. 166.

¹⁷ V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan aynı V.E.E.F. Ayrıca bkz. M.TORUN, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁸ A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür-Sanat**, C.1, s. 104.

¹⁹ V.G.M.A.Y.İ.D.A., 55.01.07 numaralı dosya.

²⁰ Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu denetiminde, Samsun Büyükşehir Belediyesi tarafından yapıldığını öğrendiğimiz çevre düzenlemesinde, cami avlusunun mevcut duvarlarının elden geçirildiği, zemin döşemesinin ve muhdes şadırvanın yenilendiği, avlu duvarının kuzeyindeki muhdes dükkânların kaldırıldığı, bu duvarın avluya bakan iç yüzündeki muhdes abdest almaya mahsus musluk ve oturma duvarının iç yüzüne taşındığı anlaşılmıştır. Çalışmalar sırasında avlunun doğu kenarında avlu zemininden 1 m. kadar aşağıya inilerek, yaklaşık 1.5 m. genişlikte kalınca bir sur duvarı kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Bu duvar, daha önce değindiğimiz vaktiyle görülebilen kale surlarına ait olmalıdır. Çalışmalar esnasında koruma kuruluna geçici bir süre kaldırılıp tekrar yerine konulacağı söylenen, batı avlu kapısının süslü taş babalarının akibeti belli değildir. Yine aynı çevre düzenlemesinde son cemaat yerinin kuzeyindeki yarım

Vakıflarca yaptırılan onarımda çevre düzenlemesi yapılmış, avluki şadırvan orijinale benzetilerek yeniden yapılmış, caminin dış ve iç cephelerinde kesme taş dokunun yüzeyi silinmiş, eriyen kimi kesimler beslenerek elden geçirilmiştir. Duvar yüzeylerine daha önceki onarımda çekilen vernik benzeri kimyasal madde kaldırılmıştır. Harim duvarlarında kaldırılan sıva altında yeni kalemışı nakışlar ortaya çıkarılmıştır. Kalemışı nakışların büyük bir kısmında kontur kullanılmadan yenilendikleri görülmektedir. Cami Samsun'un en kalabalık ve hareketli camisidir.

Yapı, şehrin en işlek meydanı olan Saathane Meydanı'nın yanı başında, düz bir alanda, avlu içerisinde yer almaktadır (Foto.230-32). Cami, avlu kotundan 1.10 m. kadar yükselen bir platform üzerinde inşa edilmiştir (Foto.233-34). 2003 yılındaki çevre düzenlemesi sırasında caminin, kuzey ve doğusundaki dükkân ve park kaldırılarak yapı, ferah bir atmosfere kavuşturulmuştur. Yapının batı yanı caddeye, kible cephesi ise bir ara sokağa bakar.

Cami, tek kubbeli olarak ele alınmıştır (Çiz.48). Tromplarla geçilen tek kubbeyle örtülü kare şeklindeki harimin kuzeyi, ortada iki büyük ayakla taşınan üç göz kubbeli, üstü mahfil olarak düzenlenen enine dikdörtgen bir mekânla genişletilmiştir. Bunun da önünde beşik tonozla örtülü kuzeye beş, doğu ve batıya birer yuvarlak kemerle açılan, payelerle taşınan bir son cemaat yeri yer alır. Ön cephenin iki köşesinde son cemaat yeri içinde başlayan kaideleri üzerinde iki minare yükselmektedir. Kuzey duvarın ortasında açılan kapıyla harime ulaşmaktadır.

Dıştan 18.30 x 30.20 m. ölçülerindeki camiye çevreleyen 1.20 m. kalınlıktaki duvarlar, muntazam kesme taş işçiliktir. Yapıda kullanılan taş, sarı gri arası soluk renkli bir cins kumtaşıdır (Foto.233).

Caminin iki kat halindeki pencereleri, simetrik düzenlidir. Doğu ve batıda karşılıklı üçer, kuzey ve güneyde ikişer açılan alt pencereler (on adet) üst kattakilerden farklı olarak, gayet büyük ve uzun tutulmuştur (Foto.231). Duvar yüzeyinden hafif taşırılan profilli çevrelikli, yuvarlak kemerli pencerelerin, kilit taşlarında birer kemer sorgucuna yer verilmiştir. Sorguçlarda Türk Ampiri tarzında stilize bitkisel bir kompozisyon görülür. Yapı içine doğru hafifçe genişleyen alt pencereler, 1.5 m.den başlayıp, duvar yüksekliğinin yarı boyunu geçtikten sonra son bulmaktadır. Açıklıklar demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır (Foto.234). Kible cephesinde mihrabın arkasına denk düşen kesimde, pencere formu, içi dolu olarak tekrar edilerek cephedeki sağrılık giderilmiştir. İkinci kat hizasında harim duvarlarının ortasında güney, doğu ve batıda sekiz kollu yıldız şeklinde açıklığa sahip, yuvarlak çevrelikli birer pencereye görülür²¹ (Foto.231). Doğu, batı ve kuzeyde kadınlar mahfiline açılan birer pencere görülmektedir. Bunlar alttaki ince uzun pencerelerin, kısa, bodur tekrarı şeklinde olup, onlar gibi hafif mazgaldır.

Beden duvarlarında köşelerde ve duvar ortalarında, zeminden kornişe kadar uzanan duvar ayaklar, pencere çevrelıklarinde olduğu gibi, duvardan 0.10 m. kadar dışa taşırılarak, sade görümlü cephelere bir nebze hareket kazandırmıştır (Foto.231). Bunların dikey hareketi, duvarları üstten sınırlayan, hafif dışa taşan iki sıralı düz kornişle dengelenerek derli toplu bir cephe görüntüsü vermiştir. Kurşunla kaplı 15.90 m. çapında, sekizgen kasnak üzerinde yükselen hafif basık kubbe yapıya hakim bir görünüm vermektedir (Foto.231,35). Beden duvarlarında olduğu gibi; plasterlerle bölünen kasnak yüzeylerinde, her kenarda ikişerden, on altı yuvarlak kemerli pencere açılmıştır. Kasnağın dört köşesinde sekizgen köşe kulelerine yer verilmiştir. Kasnakta olduğu gibi duvarlardan hafif içe çekilerek başlatılan kuleler, küçük kubbelerle örtülü olarak, kubbe eteği hizasının biraz yukarısında son bulmaktadır. Köşe plasterleri, alt ve üst kesiminde yatay uzanan korniş ve silmeler, kulelerde de tekrar edilerek, yapının bütünüyle bir uyum sağlanmıştır. Köşe kulelerinin içi boştur. Bunlardan kuzeydoğudakinin içerisine girdiğimizde, ana kubbe ile kuzeydoğu köşe arasında uzatılmış, kesme taştan örülmüş verev bir payanda kemeriyle karşılaşmışır. Kubbe ağırlığını duvar köşelerine iletmek için kullanılan kemer, kulenin içerisinde gizlenerek, kulelerin estetik rolleri zedelenmemiştir. Kulenin kubbesinde ve verev kemerde içten bakılınca, tuğla örgü görülebilmektedir. Beden duvarlarının üzerindeki kornişten itibaren, kule ve kasnağın sözünü ettiğimiz yatay ve dikey çerçevelerinde kesme taş kullanılırken, bunların çerçevelediği orta kesimlerin malzemesi sıvalı olduğundan pek anlaşılammaktadır. Köşe kulesinin içerisindeki tuğla örgü, üst yapıda, taşın ağırlığından kaçınılarak tuğla kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Avlu kotundan 1.10 m.²² yükselen subasman üzerinde yükselen yapının son cemaat yeri revakına, kuzey ve doğuda bulunan altışar basamaklı taş merdivenlerle çıkılmaktadır²³ (Foto.233). Haçvari altı ayakla taşınan revak, yuvarlak kemerlerle dışa açılmaktadır. Ayaklar, subasman üzerinden itibaren profilli kaidelerle başlayıp, üzengi hizasında yatay silmelerden oluşan profilli başlıklarla son bulmaktadır (Foto.234). Kemerlerin kilit taşları, basit profilli olarak hafif dışa taşırılmıştır. Revakın giriş olarak belirlenen orta gözü, diğerlerinden biraz daha dar

yuvarlak kesitli, altı basamaklı taş merdiven, biraz daha büyütülerek, kare şeklinde, traverten kaplamayla yenilenmiştir. Bunun bir benzeri revakın doğu kenarına da yapılmıştır.

²¹ Pencerelerin yapı içine bakan yüzleri yuvarlaktır.

²² Son çevre düzenlemesinde avlu 0.15 m. kadar yükseltilmiştir.

²³ Doğudaki açıklığın sonradan kapı olarak değerlendirildiğini düşünmekteyiz. Son çevre düzenlemesinde merdivende yapılan değişikliğe yukarıda değinmiştik.

tutulmuştur. Son cemaat yeri doğu-batı doğrultusunda uzatılan bir beşik tonozla kapatılmıştır. Ayaklarla harimin kuzey duvarındaki kesme taş konsollara oturan takviye kemerleriyle desteklenen tonoz, üst örtünün genelinde olduğu gibi, dıştan kuşunla kaplıdır. Son cemaat yerini kapatan camekân ile içte batı köşedeki ahşap imam odası yeni unsurlardır.

Camiye dıştan bakılınca, mahfilin bulunduğu kuzey kesimin, harimin merkezinden biraz aşağıda tutulduğu görülür. Burası köşe kulelerinin yarı boy hizasında son bulan, kasnaksız üç kubbeyle örtülmüştür. Son cemaat yeri bu kesimden biraz aşağıda tutularak, kuzeyden merkeze doğru kademeli olarak yükselip, ortadaki kubbenin hakimiyetini pekiştiren etkili bir silüet çizilmiştir.

Revakin orta gözüyle aynı eksende yer alan kapı, geniş ve yüksek tutulmuş olup muntazam kesme taş işçiliğiyle dikkat çekmektedir (Foto.236). Dıştan içe doğru bombeli şekilde daralarak, iç içe iki kemer içerisine alınan kapının, üç yönden ince silmelerle kuşatılan açıklığı, yuvarlak kemerlidir. Duvar kalınlığı boyunca, bombeli bir kesit çizen kapı açıklığının, hafif dışa taşırılan kilit taşı üzerinde, boş bir kitabelik yer alır. Kitabelik, devrin modasıyla uyumlu olarak duvardan hafifçe ileri çıkarılmıştır. Kapının kemer gözü, bu hizaya kadar inen kadınlar mahfiliyle perdenmiştir. Kapının çifte kanatları gayet yalın, altı eşit panoya ayrılmıştır. Açıklığa gerilen meşin sitare yenidir. Son cemaat yerinde dikkat çeken bir başka unsur son restorasyonla birlikte aslına benzetilerek restore edilen kalemşi nakışlardır. Örtüye geçiş ve örtü elemanlarının tüm yüzeylerine dağılan stilize bitkisel nakışlar harimdekilerin benzerleridir.

Son cemaat yerinin iki köşesinde, duvarlardan 0.30 m. kadar yanlara taşırılan kare kaideler üzerinde yükselen minareler, birbirinin simetridir. Kaidelerin kuzeye bakan yüzünde açılan yuvarlak kemerli kapılarla ulaşılan minarelerin kaideleri, son cemaat yerini örten beşik tonozu delip, beden duvarları hizasının biraz altında ince silmeli taş bir kornişle son bulmaktadır. Soğanvari papuçluktan sonra, ince bir bilezikle silindirik gövdeye geçilmektedir. Yer yer dar ve uzun mazgal pencerelerin yer aldığı gövdenin üstünde, üst üste genişleyerek bindirilen profillerden oluşan şerefe altı yer almaktadır. Şerefe altında, alttan yukarıya doğru sırayla, uçları aşağıya doğru uzanan sivri üçgenli bir dizi, ince bir silme, aralarda küçük yuvarlak kemerciklere benzer boşluklar oluşturan bir kuşak ve çapın genişlediği kesimde benzer bir başka kuşak yer alır (Foto.237).

Caminin diğer kesimlerinde olduğu gibi kum taşından inşa edilen ve 1944 depreminde papuçluk üstünden itibaren yıkılan²⁴ minarelerin üst kesimleri hakkında eski bir fotoğraf bilgi vermektedir²⁵ Buna göre korkuluk,²⁶ şimdikiye benzer, çepeçevre çubuk dizisi şeklinde görülmektedir. Silindirik petek, şerefe altındakilere benzer bir profille son bulmakta, külah ise soğanvari şekilde taş olup, üzerinde bir alem görülmektedir. Şimdiki kurşunla kaplı külah, yukarıda belirttiğimiz eski fotoğrafa bakılarak yeniden yapılmış olmalıdır. Ancak soğanvari şeklin zarif kıvrımı, onarıma esas alınan eski fotoğrafın tam da bu kesimin epey silikçe olması nedeniyle bir hayli kaba yapılmıştır. “S” şeklinde kıvrılan külahın, alt yarısından üst kesime geçişte, hem sert bir hat çizilmiş hem de üst kesim birden ve fazlaca inceltiştir. Hâlihazırda 35 m. kadar yükselen minarelerin orijinaleri daha zarif olduğu anlaşılmaktadır.²⁷ Bundan önceki yapının yapıldığı devirden önceki klasik devir özellikleri taşıyan külah, önceki onarımlardan birinde yapılmış olup yine kurşun kaplı fakat sivri konik bir forma sahipti.

Tek kubbe altında toplanan harimde, geniş ve büyükçe tutulan pencereler sayesinde ferah bir hava hakimdir. Kuzeydeki paye ve kemerlerde, mihrap ve tromp kemerlerinde muntazam kesme taş örgü görülebilmektedir (Foto.238). Dış cephelerde olduğu gibi yapı içerisinde de duvarlar, kör yuvarlak kemerlerle birbirlerine bağlanan, hafif çıkıntılı plasterlerle hareketlendirilmiştir. Kubbe, kuzeyde mahfil kubbelerinin de oturduğu iki ayak, diğer yönlerde ise duvarlarla taşınmaktadır. Ayakların üzerinde yuvarlak kemerler görülür. Kubbe geçişleri derin tromplardır (Foto.239). Dıştan sekizgen olan kasnak içte yuvarlaktır. Duvar ortalarında ve köşelerde yer alan, duvar içi ve dışına taşıması bulunan, üstte kör kemerlerle bağlanan, gömme ayaklar kubbe ağırlığını belli noktalarda karşılayarak, duvarlara binen yükü azaltmıştır.²⁸

Harimin kuzeyinde üstü kadınlar mahfili olarak değerlendirilen bölüm, ortadaki kalın ayaklar ve harim duvarı arasına atılan kemerlerle taşınan, pandantiflerle geçilen küçük kubbelerle örtülüdür. Buraya kapının iki yanında duvar boyunca uzanan, ahşap merdivenlerle çıkılmaktadır (Foto.238). Ahşap mahfil, kenarlarda duvarlar, ortada iki kâgir paye ve dört ahşap direk taşınmaktadır. Ortası harime doğru dikdörtgen şekilde taşırılan mahfil, kible yönünde, bir parmaklıkla sınırlanmıştır. Mahfil katında, kuzeyde duvara bitişik ahşap bir merdivenle küçük bir pencereye ulaşılmaktadır. Kapı gibi kullanılan pencereyle son cemaat yeri tonozu üstüne (çatıya) çıkılmaktadır.

²⁴ Sarsakal'ın kitabında altında Büyük Camii onarımı şeklinde açıklama görülen eski bir resimde minareler papuçluk hizasında görülmektedir (B. SARISAKAL, ... İkinci Kitap, s. 343).

²⁵ Fotoğrafı Mimarlar Odası Samsun Şubesi Arşivi'nden edindik. Oda başkanı Sacit ACAR'a teşekkür ederim.

²⁶ Şerefe korkuluğu betonarme olarak yenilenmiştir.

²⁷ Kimi kesimlerde görülen, onarımlardan kalma kalın harç sıraları, muntazam taş örgünün güzelliğini zedelemektedir. Yer yer eriyen taş yüzeyin kimi yerleri dökülmüştür.

²⁸ Bu, kubbe ağırlığını belli noktalarda toplayarak, duvarlara binen yükün azami ölçüde azaltıldığı istinatlı strüktürlerin bir benzeridir. Ancak istinatlı yapılarla duvarlardan bağımsız olarak yükselen ayaklar burada duvarlara gömülmüştür.

Kible duvarı ortasında yer alan mihrap, iki plaster arasına alınmıştır (Foto.240). Plasterlerin altı profilli silme, üstü ise yalın bir başlıkla kesildikten sonra devam ederek, ikinci ve daha küçük profilli bir başlıkla son bulmaktadır. Üstte yalın tutulan kör bir kaş kemere yer verilmiştir. Bunun altında şimdi yeni bir levha konulan boş kitabelik ile asıl mihrap nişini çevreleyen, basık yuvarlak kemer görülmektedir. Yalın tutulan mihraptaki tek süsleme öğesi, stilize bir bitki motifine yer verilen kemer sorgucu iken son restorasyondan sonra kavсарasında basit bir perde motifi görülmektedir. Bunun sıva altından çıkarılan orijinal kompozisyon olması beklenirse de bir hahli basit durmaktadır (Foto.240).

Mihrabın sağındaki ahşaptan çakma minber, boyut itibarıyla yapıyla uyumludur (Foto.241). Zarif iki dikme arasına alınan yuvarlak kemerli kapı açıklığı üstünde, alemle son bulan, üçgenimsi bir taç yer alır. Birer alemle son bulan kapı dikmelerinde, küp şeklinde altlık ve kaval yivler görülür. Taştan profilli taban üzerinde yükselen minberde, klasik devirde görmeye alışık olduğumuz kemerli süpürgelik görülmez. Taş taban üzerinde dikine dört panodan oluşan aynalığa geçilmektedir. Küçük panoların ortasında küçük birer rozet yer alırken, büyüklerde, pano ortalarında, birinde yuvarlak bir göbek etrafında dilimli bir madalyon, diğerinde sekiz kollu bir yıldız görülür. Korkulukta bu yıldızın benzeri üç yıldız işlenmiştir. Köşk ve korkuluğun altı geçit şeklinde boşaltılmıştır. Zarif ahşap sütunlar üzerinde, yuvarlak kemerlerle dışa açılan köşkün üstünde, profilli silmelerle başlayan konik sivri bir külâh yer alır. Köşk üzerinde iki, külâhta bir olmak üzere, bu kısımda üç alem bulunmaktadır. Son restorasyonda minberin yüzeyine çekilen muhdes beyaz yağlı boya ve altın sarısı yıldızlar kaldırılarak, çıplak orijinal ahşap yüzey ortaya çıkarılmıştır.

Caminin doğu duvarındaki vaaz kürsüsü, köşk şeklindedir (Foto.242). Yarım yuvarlak ahşap kürsiye, doğu duvarda orta pencerenin güney kesiminde, duvar içersine açılan, rampa beşik tonozla örtülü, küçük bir geçitle ulaşılmaktadır. Tonozun harime bakan kemer yayında, ortada düğümlemiş tomurcuk ve yapraklarla bezeli stilize bitkisel bir bezeme yer alır. Taşa işlenen kompozisyonun üstü, küçük bir konsol şeklinde taşırılmıştır. Üstte yatay silmelerle sınırlandırılmış kapalı bir korkulukla çevrelenen kürsünün altı, üçgen şeklinde aşağı doğru uzayıp, profilli küp ve silmelerle son bulmaktadır. Kürsü devrin özelliklerini gösteren nispeten sade bir elemandır. Boydan boya uzatılan çizgilerle bölünen yüzeylerde, korkuluk ortasında yuvarlak madalyonlar, kaide ile korkuluk arasında basit profillere yer verilmiştir.

Eski bir resimde, yapının içinde kemerlerde, örtüye geçiş ve örtü elemanlarında barok tarzı kalemîşi nakışlar görülmektedir (Foto.243). Daha önce, kubbeye geçişler dahil olmak üzere, örtü sistemi içerisinde bulunan nakışlara 2008-09 yılı restorasyonunda bulunanlarla beraber eski resimlerdeki görüntüleri teyid etmektedir. Yeni bulunan nakışlar kubbeye geçişelemanlarının altında kalan tüm harim duvarlarını kaplamaktadır ki buna mahfil katı da dahildir. Pencere ve çeşitli mimari elemanlarla sınırlanan alanlarda, büyük panolar içerisinde stilize rumi, palmet, hatâi grubu motifler kompozisyona hakimdir. Nakışlar, üzerlerinden aynı renkle gidilerek yenilenmişlerdir.

Kubbenin tamamına yayılan kompozisyonun merkezinde, stilize bitkisel kompozisyonlarla bezeli, iç içe dört yuvarlak bordür yer alır. Bunun etrafında, açık mavi zeminde, merkezden radyal olarak dağılan, sarı kırmızı ışık demetlerinden oluşan geniş bir bordür görülür (Foto.244). Bunu stilize bitkisel bir kompozisyon çevreler. Mavi zemin üzerinde palmet, rumi ve kıvrık dallar arasında, pembe hatâyî tarzı çiçekler ve yeşil yapraklar, bunu saran kuşakta sekiz kollu yıldız ve aralarında gri boyalı dörtgen panolara yer verilmiştir. Minberde gördüklerimize benzeyen yıldızlardan sonra, kubbe eteğine doğru uzanan, içleri bezeli bordürlerle, kubbe yüzeyi sekiz panoya ayrılmıştır. Birbirinin simetriği panoların, alt ve üst kenarlarında palmet, rumi, kıvrık dal ve hilallerden oluşan, stilize bitkisel bir kompozisyon yer alır. Bu kesimlerde açıklı koyulu, mavi ve sarı hakim olup, ayrıca kahverengi görülmektedir. Panoları kuşatan ve ayıran bordürlerde ince uzun geometrik panolar arasında yıldızlar, geçmeler ve benzer stilize bitkisel kompozisyonlar, tekrar edilmiştir (Foto.244). Kubbe eteğine doğru dört bordür daha yer alır. Bunlardan üsttekinde içleri boş bırakılan ince uzun dörtgen panolar arasında, sekiz kollu yıldız ve içi istiridyeye yivleriyle bezeli palmet ve kıvrık dallardan oluşan stilize bitkisel bir kompozisyon görülür. Bunun altındaki bordür, açık mavi zemin üzerine zarif kartuşlar içersine alınmış stilize bitkisel kompozisyonlarla doldurulmuştur. Kubbe eteğini dolanan iki ince bordürden dıştakinde, ince gri konturlar arasında stilize bir bitki kompozisyonu, içtekinde ise sarı, kırmızı ve mavi renklerin hakim olduğu bir başka stilize bitkisel kompozisyon yer alır.

Kubbede yer alan kalemîşi nakışlar, tam bir simetriyle uygulanmış olup, şablonlama tekniğinin kullanıldığına işaret etmektedir. Bugün mat tonlarda gri, mavi, sarı, kırmızı, yeşil ve beyazın hakim olduğu renklerin orijinalliğini ne derece koruduğu belli değildir. İçleri boş bırakılan açık renkli dörtgen panolar, açıklı koyulu dilimlenmiş sekiz kollu yıldızlar, radyal ışın demetleri, istiridyeye yivler ve hilaller, duvarlardaki nakışlar gibi devrin modasını yansıtan motiflerdir.

1994 yılındaki araştırmamız sırasında avlunun batısında, avlu duvarındaki kapı açıklığının iki yanında görülen kapı babaları, bugün yerinde yoktur. Son restorasyonda bunların yerine, orijinallerine kabaca benzeyen fakat daha yalın ve daha küçükleri kesme taştan yapılarak konulmuştur. Kesme taş işçilikli ve devrin modasını yansıtan, babaların batı yüzleri bezeli olup, devriyle uyumlu elemanlar olarak dikkat çekmekteydi. Kare şeklindeki

kaidelerde, diş sıralarıyla doldurulmuş kare pano içerisinde, ortadaki yuvarlak madalyonu çevreleyen “C”ler, bunun üstünde profilli silmelerden sonra, gövdeleri yivli gömme çifte sütundan oluşan babalar görülmekteydi (Foto.245). Babaların başlıkları yukarıya doğru genişleyen silmelerle teşkilatlandırılmıştı. Üstte uçları volütlü “C” kıvrımları arasında düğümlerle bağlanan ajurlu oyma kuşaklar ve hatayî tarzı bir çiçek, tepede yuvarlak topuzlar kompozisyonu tamamlamaktaydı.